

Landbrugets strukturrationalisering og godsernes nyere udvikling

Af Jesper Brandt, professor, Roskilde Universitet

Siden 1960'erne har hovedfortællingen om dansk landbrugs udvikling drejet sig om den uafvendelige strukturrationalisering – specialisering, koncentration, stigende markstørrelse og stigende bedriftsstørrelse som følge af mekaniseringen og den dermed faldende beskæftigelse. Det har ført til øget indtjening per beskæftiget i landbruget, men også til en øget miljøbelastning og indskrænkning af naturen: Omkring 1/3 af al dansk natur består af små ydmyge levesteder for dyr og planter på og mellem markerne i det åbne land – hegn, diger, grøfter, markskel, mergelgrave, småsøer, moser, vildtremiser med videre. Disse *småbiotoper* er med stor hast forsvundet under strukturrationaliseringen. Det har ført til en øget „homogenisering“ og forarmelse af naturen i det åbne land.

I denne historie burde de danske godser med deres store marker og en gennemsnitlig bedriftsstørrelse på cirka 500 hektar stå som spydspidsen – el-

ler skrækeksemplet – på denne rationelle udvikling af landbruget som den stadig mere specialiserede råvareleverandør til det eksportorienterede landbrugsindustrielle kompleks.

Men godserne ser i dag ud til at få en helt anden rolle for landbrugets fremtid. Godt nok har også de gennemgået en kraftig rationalisering som følge af landbrugets industrialisering. Men ser man på udviklingen af struktur, arealanvendelse og funktionsområder på de danske godser inden for de sidste 40 år, tegner der sig et helt andet billede, som snarere bryder med hovedfortællingen: Kombinationen af skovbrug og landbrug skaber grundlag for lukrative jagtindtægter, der stabiliserer mønstret af levesteder for dyr og planter og levestedernes evne til at understøtte dyr og planters spredning i landskabet, hvilket er afgørende for bevarelse af biodiversiteten på længere sigt. Den landskabelige variation på godserne og de velplejede herlighedsværdier omkring herregårdene og deres historiske haver danner grundlag for et væld af supplerende aktiviteter af oplevelsesøkonomisk betydning, hvilket samtidig har øget tilgængeligheden af godslandskaberne.

Der ligger et utal af muligheder for herregårdene i at anvende de omkringliggende landområder til forskellige afgrøder og aktiviteter. Luftfoto af Gammel Estrup – Herregårdsmuseet.

Styrken i landbrugsmæssig mangfoldighed

I en netop færdiggjort ph.d.-afhandling har etnologen Rasmus Blædel Larsen undersøgt ni forskellige landbrug, der udmærker sig ved en særligt god og stabil økonomi. Derigennem synes de at kunne danne inspiration for „Fremtidens landbrug“, hvilket netop er titlen på ph.d.-afhandlingen fra Saxo-instituttet på Københavns Universitet. Det er et generelt fællestræk for disse landmænd, at de er kommet billigt til deres jord, har investeret forsigtigt og ikke har satset alt på produktion af én enkelt vare. Det ser Rasmus Blædel Larsen som et paradoks, fordi det er „meget modsat af, hvad man gør i dag, hvor man investerer i dyr teknologi fra dag ét og tror, at det er den eneste vej til en rentabel produktion“¹. Det har været en hypotese for Rasmus Blædel Larsen, at der findes en styrke i mangfoldigheden, ikke kun for det enkelte landbrug, men også for erhvervet som sådan. „Når man har mange forskellige produktionsformer, kan man lære hinanden om, hvordan man markedsfører sine produkter, eller hvordan man får en god balance mellem højteknologi og mindre kostbare løsninger. Et godt netværk gør, at man kan afsætte sine varer til en højere pris, end hvis man kun har én grossist“.

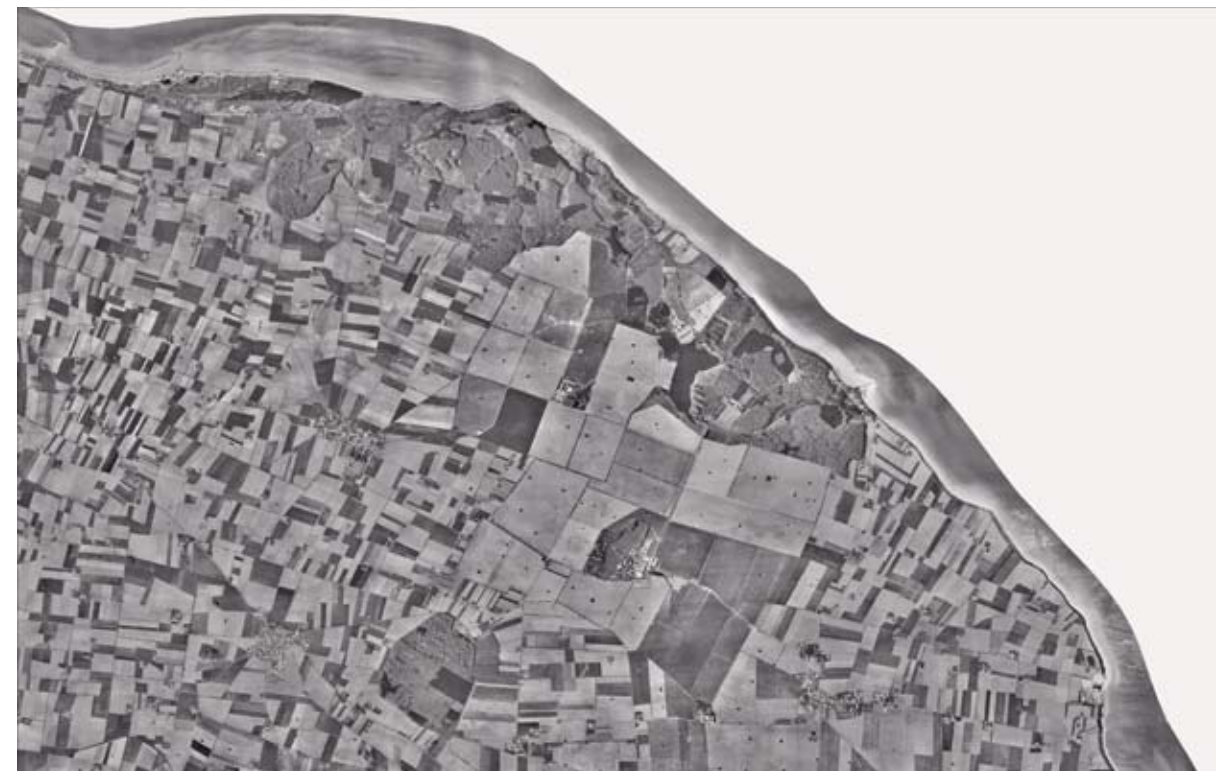
En afgørende fællesnævner for udviklingen på de danske godser inden for de sidste 40 år er netop den landbrugsmæssige mangfoldighed. Selv om godserne i høj grad har investeret i ny teknologi, har det hele tiden været inden for rammerne af en alsidig udnyttelse af de arealer, de har til rådighed. Derudover gør

de i stadigt stigende omfang brug af selvstændige, varierede former for markedsføring, der ofte tager deres udgangspunkt i de særlige muligheder som det lokale kulturlandskab har skabt grobund for.

Landbrugets areal og godsernes landskab

De industrielle strukturrationaliserede landbrug ser primært den samlede landbrugsbedrift som et *areal*, der så vidt muligt skal stilles til rådighed for en optimal planteproduktion. Godset derimod ser sin bedrift som et *landskab*, der er sammensat af en række forskellige naturbetingelser, landskabselementer, samt en ganske omfattende historisk udviklet bygningsmasse, der knyttes sammen i en flersidig udnyttelse af hele landskabet. Selvom godsernes omdriftsarealer typisk omfatter meget store, velafgrænsede markarealer, har både de store bygningsarealer til bolig og drift, skovarealer og de ofte stort anlagte systemer af småbiotoper typisk både selvstændig betydning inden for driften, samt i kombination med andre elementer. Det gælder for eksempel inden for jagt, naturbeskyttelse eller rekreativ udnyttelse.

Denne komplekse udnyttelse af de historiske og landskabsmæssige muligheder inden for et landskabsområde har haft stor indflydelse på godsernes egen opfattelse af hvad et moderne gods reelt drejer sig om, også set fra et økonomisk synspunkt. På godset Holsteinsborgs hjemmeside forklarer man ikke uden en vis ironisk distance, at „Et GODS er tit et noget uklart begreb, der forbindes med historiske forestillinger, der ikke har været aktuelle i århund-

„Orthofoto fra 1954 (US Air Force) af området omkring Gjorslev Hovedgård og Søholm Hovedgårds ejerlav på Stevns, der i dag udgør størstedelen af Gjorslev Gods“: Modsætningen mellem de store herregårdsmarker i de to ejerlav og de små marker i det omkringliggende agerland er markant. Markstrukturen på godsets jorder er i dag den samme, ligesom de brede hegn og de mange vildtremiser/mergelgrave fremstår intakte. Imidlertid er en stor del af småbiotoperne i omgivelserne fjernet, og markstørrelsen er ved at nærme sig godsets. Luftfoto: Copyright COWI.

reder. Begrebet et GODS kan typisk opdeles i: Den kulturelle arv, der er typisk ved de smukke landskaber, haveanlæg, de mange fredede bygninger, samt med en – alt for stor – historisk bygningsmasse, – og så Produktions-delen (driftgrene, aktivite-

ter), der prøver at tilvejebringe en bæredygtig økonomi til hele virksomheden“.² Der er således en klar økonomisk sammenhæng mellem den kulturelle arv og produktionsdelen. Hvor der i efterkrigstidens rationalisering af godsdriften var en vis tendens til en speciali-

„De brede og tætte hegn omkring Gjorslev Gods“: Ofte er de som her placeret på diger og har ligget stabilt i landskabet i mere end 100 år. Det giver dem et særligt mikroklima, der giver gode betingelser for en række truede dyre- og plantearter. En del høje træer er bevaret for at forøge læ-effekten og af hensyn til fuglelivet. En vis påvirkning af hegnene fra markdriften må forventes. Foto: Jesper Brandt.

seret opsplitning i landbrug og skovbrug, for eksempel i tilknytning til arvedeling, søges også denne tendens i dag modgået gennem en fornyet integration.

Herved sikrer man størst muligt udbytte i kombinationen af de forskellige driftsgrene inden for godslandskabet.

Godsernes økonomiske betydning

I midten af 1970'erne udgjorde de danske godser cirka 15 % af Danmarks areal. På det tidspunkt var den gennemsnitlige størrelse af godserne på lidt over 500 hektar.³ De omfattede især Danmarks største kornproducenter, og deres økonomiske betydning viste sig blandt andet i, at godserne var dominerende blandt modtagere af EU-støtte ved produktion og oplagring af korn. Omkring 2002 udgjorde godserne over 2/3 af de 100 største danske modtagere af EU-hektarstøtte.⁴

Det samlede areal af godserne ser ikke ud til at have ændret sig markant inden for de senere år. De optræder fortsat som store modtagere af EU-landbrugsstøtte, men i 2014 udgjorde de dog kun omkring en fjerdedel af de 100 største modtagere af grundbetaling.⁵

Ikke mindst som følge af deres store betydning som planteproducenter spiller godserne fortsat en stor rolle som råstofleverandører til den danske landbrugsindustri. Men de har, især i de senere år, i stigende udstrækning frigjort sig fra bindingen til interesseorganisationen *Landbrug og Fødevarer* ved selv at udvikle nye afsætningskanaler for deres landbrugsprodukter, samtidigt med at betydningen af godsernes ikke-landbrugsmæssige aktiviteter er øget kraftigt.

Naturen i godslandskaberne

Det er ikke nogen tilfældighed, at godslandskaber, til trods for de store markflader, oftest opfattes som smukke og varierede landskaber. Det er der realite-

ter bag. Da man i forbindelse med den landsomfattende fredningsplanlægning i 1972 inddelte landet i landområder af største fredningsmæssige interesse (zone 1), stor interesse (zone 2) og det åbne land i øvrigt (zone 3), kom de to første zoner til at omfatte cirka 40% af det åbne land.⁶ Men af en kortlægning af de danske godser (af landskabsarkitekten Steen Estvad Petersen) nogle få år senere kan man udlede, at ikke mindre end 86% af de danske godser på det tidspunkt omfattede arealer, der lå i zone 1 eller 2,⁷ altså var af stor fredningsmæssig interesse. Det er ganske markant, når man tænker på, at strukturaliseringen på dette tidspunkt kun var i sin vorden. Modsætningen til opfattelsen af den monotone kornørken, der lagde naturen øde under strukturaliseringen i det øvrige agerland, er dermed siden blevet endnu mere markant.

Og sådan er det faktisk gået. Markstørrelsen blev forøget gennem fjernelsen af småbiotoper. Hårdest gik det til i 1970'erne; mere end hvert tredje skel, hegn, og lignende forsvandt fra det åbne land på blot 13 år i perioden 1968-81!⁸ Senere forbedrede situationen sig noget, blandt andet som følge af stramninger af de generelle fredningsbestemmelser, ikke mindst i tilknytning til naturbeskyttelsesloven af 1992. Dog ser man fortsat en stor påvirkning af småbiotoperne og senest er det via det statslige naturovervågningsprogram NOVANA bekræftet, at knap 80% af småbiotopernes areal har ændret karakter bare fra 1995 til 2013.⁹ Der findes ikke særskilt statistik for småbiotopudviklingen i godslandskaberne. Men ud fra overvåg-

ningserfaringer og studier af landskabsudviklingen på baggrund af historiske serier af flyfotos er det tydeligt, at udviklingen i godslandskaberne har været langt mere stabil end i resten af landskabet (se bilde s. 135).

De brede herregårdshegn og de mange remiser og vådområder er oftest bevaret i deres historiske tilstand. Denne stabilitet har i sig selv stor betydning for den langsigtede sikring af habitater for dyr og planter og deres mulighed for at sprede sig i landskabet (se billede s. 137). For eksempel har landskabs-økologiske kortlægninger af hegn i engelske landbrugslandskaber vist, at deres artsdiversitet hænger snævert sammen med alderen på hegnene. En stor del af hegnene på de danske godser kan via kortstudier føres langt over 100 år tilbage. Det øger desuden deres spredningsøkologiske værdi for den høje biodiversitet, der ofte knytter sig til de store skov- og vådområder på godserne. Disse har i sig selv haft stor fredningsmæssig bevågenhed. Det er således næppe nogen tilfældighed, at hvor de af EU udpegede Natura2000-områder i Danmark udgør lidt over 8% af Danmarks landareal, så er den samme andel for godsernes landareal knap 18%.¹⁰

Godsernes hjemmesider

Over halvdelen af de danske godser har en hjemmeside, der på forskellig vis informerer om bedriften. Her tages næsten altid udgangspunkt i godsets historie, ligesom der ofte gives en generel beskrivelse af aktiviteterne inden for landbrug og skov-

brug. Af stor vigtighed er som regel særskilte faner omkring salg af forskellige supplerende aktiviteter af økonomisk betydning, som jagt, udlejning af boliger og lokaler, ridekort, julearrangementer med mere. Hvor sådanne aktiviteter har udviklet sig til et selvstændigt oplevelsesøkonomisk erhvervsområde, er der en tendens til, at hjemmesiden helt orienteres mod denne virksomhed, selv om godset også omfatter mange andre aktiviteter.

Ofte gives der på hjemmesiderne udtryk for et ønske om at skabe harmoni i den samlede landskabsudnyttelse gennem opmærksomhed omkring sikring af naturbevarelse, biodiversitet og en bæredygtig udnyttelse af godsets landskabelige potentialer. I nogle tilfælde kommer det direkte til udtryk gennem et klart formuleret værdigrundlag for bedriften. Det gælder for eksempel på Dønnerup Gods, hvor man kombinerer skovbrug, landbrug, boligudlejning og vildtforvaltning på en stor ejendom syd for Jyderup med cirka 1200 hektar skov og 500 hektar agerjord. Skovdriften er certificeret bæredygtig, og der er økologisk drift på 70% af landbrugsarealet: „Alle driftsgrene skal udøve deres aktivitet på de arealer, der er tildelt netop denne funktion som den primære. Der skal opnås harmoni i udnyttelsen af jorden ved gensidig hensyntagen driftsgrenene imellem. Driftsgrenene skal tage æstetiske og etiske hensyn i deres drift bl.a. for at højne de immaterielle værdier (herlighed), der knytter sig til ejendommen. Dette betyder blandt andet, at der tages vidtgående miljømæssige- og landskabelige

„Udviklingsveje for danske godser og herregårde“: Udviklingen for godser med en eksisterende aktiv godsstruktur er søgt ordnet i forhold til intensiteten og flersidigheden i arealanvendelsen. De udparcellerede herregårde er søgt ordnet efter deres placering i et land-/byperspektiv i forhold til funktioner indenfor bolig, rekreation og institutioner.

hensyn. Denne holdning og dens resultater skal understøtte de enkelte driftsgrenes aktivitet og forventes på sigt at udvikle sig til en driftsgren på sine egne præmisser“.¹¹

Den moderne godsdrift og herregårdenes historiske skæbne
Ovenfor er givet et karakteristisk billede af de tendenser, der gør sig gældende blandt godserne i det

„Flyfoto af Eskjær Hovedgård 2014 med tilhørende ejerlausgrænser“: Godset omfattede i slutningen af 1970erne cirka 400 hektar, der stort set dækkede den østlige del af ejerlavet Eskjær Hovedgård, Grinderslev. Siden er der opkøbt 300 hektar og tilforpagtet næsten 400 hektar, så bedriften i dag omfatter knap 1100 hektar, der dækker næsten hele ejerlavet.. En sådan ekspansion er ikke så almindelig på godserne, men det er derimod karakteristisk, at udvidelsen også tager sigte på at genetablere en tidligere udbredelse. Foto: Geodatastyrelsen.

nuværende landbrugsland. Det er de godser, der overlevede både lensafløsningen i 1919 og krisen i 1930'erne som større bedrifter med et stabilt eller let ekspanderende areal oftest inden for en kombination af landbrug og skovbrug. En række godser har

omlagt til økologisk drift, markedsføring af nicheprodukter, eller udvikling af oplevelsesøkonomiske attraktioner. Men der er i øvrigt ganske mange variationer i godsernes udvikling og det generelle billede er, at der sket ganske mange variationer i god-

sernes og de enkelte herregårdes udvikling (se billede s.139). Ikke så få godser har gennem de senere år forøget deres arealer, typisk for at få reetableret en tidligere udbredelse af godset inden for et historisk ejerlav. Her har man tilbagekøbt arealer, der typisk var gået tabt i forbindelse med lensafløsningsloven i 1919. Her vil den karakteristiske godsstruktur som regel forblive intakt på hele det reetablerede gods (se billede s. 140). Det gælder også, hvor et gods er blevet opkøbt af et andet, et gammelkendt historisk fænomen, der også finder sted den dag i dag.

Der er dog også godser, der ekspanderer mere generelt, især gennem opkøb og forpagtning af landbrugsarealer. I de områder, hvorpå der ekspanderes, kommer de let til at fungere i stil med de strukturrationaliserede, specialiserede bedrifter. Sådanne bedrifter etablerer ikke sjældent landbrug i udlandet, typisk Østeuropa.

Der er endnu større variationer i godsernes udvikling, hvis man i stedet for godsdriften tager udgangspunkt i herregårdene og deres historiske skæbne.

Af de over 1000 herregårde, der optræder i forskellige kilder om danske herregårde, er op mod halvdelen helt eller delvist udparcellerede, for eksempel i tilknytning til husmandsudstyknings, ved udstykning i forbindelse med byudvikling eller ved konkurrencer. Blandt de delvist udparcellerede herregårde, ser det ud til at ganske mange i dag reelt fungerer som mindre lystejeendomme eller med henblik på fritidsbrug.

Blandt de helt udparcellerede ejendomme er mange i de senere år blevet ombygget til hoteller og kursuscentre efter i en lang årrække at have fungeret som skoler og sociale institutioner. Samtidig er forbløffende mange herregårde i tidens løb blevet inddraget i urbaniseringen. I sin kortlægning af 869 danske herregårde i 1970'erne, fandt Steen Estvad Petersen, at 283 lå inden for arealer, der var udlagt som byzone. Disse herregårde er blevet en del af byudviklingen, hvor de typisk anvendes til forskellige institutionsformål, mens udenomsarealerne er blevet omlagt til byparker eller rekreative områder. En række godser ligger i dag i byranden og i den hårde konkurrence om at skabe attraktive bymiljøer, kan evnen til at styre den langsigtede indlejring af tidligere godser i byudviklingen godt komme til at spille en stor rolle (se billederne s. 142).

Godsernes nye udvikling

Forskellen på de udviklingsveje, der tegner sig for de strukturrationaliserede landbrugsbedrifter og den moderne godsdrift er markant på en række områder. Forskellen er både historisk og driftsmæssigt betinget og vil ikke mindst påvirke de konflikter, der knytter sig til denne udvikling. Konflikterne mellem det strukturrationaliserede storlandbrug og de miljø-, natur- og landskabs- samt friluftsmæssige interesser ser ud til at skærpes fremover. Derimod ser godserne ud til i langt højere grad at kunne integrere deres alsidige, og mere afbalancerede jordbrugsmæssige driftsform med en vifte af nye former

Hovedgårdene Knivholt (øverst) og Bangsbo (nederst) er begge beliggende i udkanten af Frederikshavn by. Til venstre er vist skråfotos af de to herregårde fra 1930'erne. Foto: Det Kongelige Bibliotek. Til højre som de ser ud i dag, set fra nogenlunde samme vinkel. Foto: Knivholt Hovedgaard og Google Earth. De har begge gennem lang tid været ejet af Frederikshavn kommune, der i gennem har haft gode muligheder for at inddrage både bygninger og jordtilligende i en strategi for byens udvikling. Gennem de senere år har de fået en meget fremtrædende rolle som kultur- og naturcentre, der har bidraget med at skabe attraktive betingelser for bosætning i Frederikshavn. Det Kongelige Bibliotek har de seneste år oprettet hjemmesiden ”Danmark set fra luften – før Google”, hvor det efterhånden bliver muligt at kunne lave sådanne sammenligninger af skråfotos, baseret på bibliotekets mere end 5 millioner flyfotos og skråfotos, der på denne måde gøres tilgængelige for offentligheden.

for landskabsudnyttelse og mobilisering af økosystemtjenester. Hvor den fortsatte specialiserede industrialisering synes at lukke landbrugslandet for andre typer arealanvendelse, ser tilgængeligheden af godslandskaberne ud til at øges for bedre at

kunne inddrage dem i nye former for supplerende landskabsudnyttelse. Det sker blandt andet gennem selvstændig markedsføring via stadig flottere hjemmesider eller som leverandører af specialprodukter til udvalgte butikskæder og specialforretninger.

Supplerende indtægter fra besøgsvirksomhed på godserne har vist sig at besidde gode økonomiske potentialer for eksempel via kommunale pensionistudflugter.

Sidst men ikke mindst vil der for de godser, hvis arealer inddrages i byudviklingen, være store mulighed for at tilbyde supplerende rekreative aktiviteter, såfremt de kommunale myndigheder går aktivt ind i processen.

Noter:

1. Dagbladet Information, d. 24.juli 2015.
2. <http://www.holsteinborg.dk/godset>
3. Tallene er beregnet ud fra en digitalisering af kortbilagene i Steen Estvad Petersen: *Danske herregårde. Bygninger – haver – landskaber*. Selskabet for bygnings- og landskabskultur. Nordisk Boghandel. København 1980.
4. Baseret på listen: *Danmarks hektarstøttemillionærer – eller de 108 største af dem*, hentet fra <http://www.sickpigs.dk/landbrugsinfo/svin/hektarstotte/index.htm> d. 17/4 2013.
5. Baseret på tabel genereret fra <http://naturerhverv.dk/tilskud-selvbetjening/soeg-i-registre/modtagere-af-eu-stoette/iframes/soeg-modtagere-af-landbrugsstoette/>, juli 2015. Store strukturrationaliserede bedrifter især indenfor svineavl haler således kraftigt ind på godserne. Nedgangen skyldes dog også, at udbetalingen i stigende grad samles og administreres af forarbejdende virksomheder og forskellige styrelser og organisationer.
6. Statens Naturfrednings- og landskabskonsulent. Oversigtskort over fredningsinteressernes fordeling. 1:100 000. København 1972.

7. Steen Estvad Petersen: *Danske herregårde. Bygninger – haver – landskaber*. Selskabet for bygnings- og landskabskultur. Nordisk Boghandel. København 1980.
8. Jesper Brandt. *Småbiotopernes udvikling i 1980'erne og deres fremtidige status i det åbne land*. I Brandt, J. & Primdahl, J. (red): *Marginaljorder og landskabet – marginaliseringsdebatten 10 år efter*. Forskningsserien nr. 6, s. 21-49. Forskningscentret for Skov & Landskab og Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. 1994.
9. Jesper Fredshavn, Gregor Levin & Bettina Nygaard, 2015. Småbiotoper 2007 og 2013. NOVANA. Aarhus Universitet, DCE – Videnskabelig rapport fra Nationalt Center for Miljø og Energi nr. 143, s. 20. <http://dcd2.au.dk/pub/SR143.pdf>
10. Beregnet af Ph.D. Stig Roar Svenningsen, Det Kgl. Bib. og Roskilde Universitet, ud fra note 3 og data fra Danmarks Miljøportal, www.miljoportal.dk
11. <http://doennerup.dk>
12. For 40 år siden, i 1970'erne, omfattede Knivholt 176 hektar ager, 19 hektar eng, 44 hektar skov og et landskabeligt haveanlæg på 3 hektar, mens Bangsbo var reduceret til 46 hektar ager, 34 hektar skov og 8 hektar have og gårdsplads med mere.